

AKADEMİK-US

Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi

e-ISSN: 2602-3253

Araştırma Makalesi/ Research Article, Haziran 2022, 6/1, 37-59.

Geliş Tarihi: 07.04. 2022 Kabul Tarihi: 15. 06. 2022

Za-ne-ne Fiil Kökünün Sözlük Bilimsel Açından İncelenmesi ve Kur'an'daki Kullanımları

Muhammed Ali BÜYÜKKELEŞ

Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı-Yüksek Lisans
Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi

Selcuk University Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences-Master
Student, Selcuk University

buyukkeles2742@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0154-5817

Öz

Lügatçiler za-ne-ne kelimesinin manasını “İki şey arasında tercih yapmada kalınan şüphe durumu sonucunda bir tarafa olan inancın ağır basmasıyla onun tercih edilmesi” olarak açıklamışlardır. Fakat asıl manasının haricinde şek, sanı, töhmet, az gibi yakın anlamlarda; yakîn ve kasem gibi zıt anlamlarda kimisi yaygın olarak kimisi ise nadiren kullanılmıştır. Kelime yakîn ve şek olmak üzere iki zıt manada da hakiki anlamda kullanılmış ve zıt manaları kendisinde ihtiva etmesi sebebiyle ezdaddan sayılmıştır. Bu kelime Kur'an-ı Kerîm'de de yukarıda bahsedilen manalardan şek, sanı, töhmet, yakîn manalarında kullanılmıştır. Bu çalışmada za-ne-ne kökünden türeyen isim ve fillerin ifade ettiği anlamlar incelenmiş, bu kökten türeyen kelimelerin Kur'an-ı Kerîm'de hangi manalarda kullanıldığı müfessirlerin yorumları ışığında analiz edilmiştir. Çalışmada kelimenin semantik incelenmesinin ardından örnekler üzerinden Kur'an-ı Kerîm'deki kullanımına ve kelimenin manasına göre ayetlere meal verme konularına değinilmiştir. Bu örnekler hakkında müfessirlerin birbirinden farklı ve müşterek yorumları bir araya getirilerek örnekteki kelimenin hangi manada kullanıldığı izah edilmiştir. Bu misaller üzerinden müfessirlerin bu kelimenin nerede hangi manaya delalet ettiği hakkında verdikleri ipuçları zikredilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zân, şek, yakîn, sanı, töhmet

Semantic Analysis of the Verb Root Za-ne-ne and Its Uses in the Qur'an

The lexicographers explained the meaning of the word as “the preference for one side in the situation of doubt in choosing between two things as a result of a belief that one side outweighing the other.” Similar to its original meaning the word has other meanings such as assumption, imputation and supposition. The word also used to mean oath and certainty. This word counted as an example of "ezdad" -the words that contain two opposite meanings at the same time- as it appears in some contexts to mean certainty (yakîn) and in the others to mean suspicion (shek). The meanings of this word in the Quranic context are suspicion, assumption, imputation and certainty. In this study, after the semantic analysis of the word, its usage in the Qur'an and the meaning of the word in different contexts are mentioned through the examples. In this study, the meanings of the nouns and verbs derived from the

root za-ne-ne were examined, and the meanings of the words derived from this root in the Qur'an were analyzed in the light of commentaries (tafsir) of the interpreters (mufasssirs). Also it is mentioned that how to interpret the verses in a proper way according to the meaning of the word. The different and common interpretations of the commentators on these examples were brought together and the meaning of the word in these examples was explained. The clues given by the commentators about what meaning this word denotes are mentioned through these examples.

Keywords: guess, doubt, certainty, account, accusation

التحليل المعاني لجذر الفعل ظن-ن واستخدامه في القرآن

شرح مؤلفو القواميس معنى الكلمة "ظن-ن" على أنه "تفضيل جانب واحد نتيجة الشك في الاختيار بين شيئين". ولكن بصرف النظر عن معناه الأصلي فإن له معانٍ قريبة مثل الشك والحسب والتهمة والقليل؛ ومعانٍ مضادة مثل اليقين والقسم. وبعض هذه المعاني يستخدم شائعاً، وبعضها نادراً. وقد استخدمت الكلمة على أن معناها الشك واليقين في معناها الحقيقي في المعنيين المتناقضتين. ويعد من الأضداد بسبب احتوائها على المعاني المضادة. وقد استخدمت هذه الكلمة في القرآن الكريم بمعنى الشك والحسب والتهمة واليقين. تم في هذه الدراسة فحص معاني الأسماء والأفعال المشتقة من جذر ظن-ن وتم تحليل معاني الكلمات المشتقة من هذا الجذر في القرآن تحت ضوء تعبيرات المفسرين. تم ذكر موضوع استخدام الكلمة في القرآن وذكر موضوع ترجمة الآيات حسب معناها من خلال الأمثلة بعد تحليلها الدلالية. وجمع آراء المفسرين المختلفة بعضها عن بعض والمشاركة في هذه الأمثلة، وأوضح معنى الكلمة في المثال. وتم ذكر القرائن التي قدمها المفسرون حول معنى الكلمة أي مكان تدل على أي معنى.

الكلمات المفتاحية: ظن، شك، يقين، حسب، تهمة

GİRİŞ

Arap dili gerek gramer açısından gerek kelimelerin semantiği açısından çok zengin bir dildir. Kimi zaman bir şeye niteliklerine göre birbirinden farklı onlarca isim verilirken kimi zaman birçok anlam tek kelime ile ifade edilmiştir.

Kur'ân'da bazı kelimeler ayetin anlaşılmasında kilit görevi görmektedir. O kelimeye verilen anlam ayetin anlamına doğrudan etki etmektedir. Çalışmada ele alınan "zan" kelimesi de bu kelimelerden birisidir. Bu ve benzeri kelimeler üzerine yapılan çalışmalar ayetlerde yaratıcının murat ettiği anlama ulaşma açısından önem arz etmektedir.

Arap dilinde semantik alanda incelenen konulardan birisi de ezdaddir.¹ Ezdad, bir kelimenin bir manaya ve bu mananın zıddına delalet etmesidir.² "Zanne" (ظَنَّ) kelimesi de ezdaddan sayılan bir kelimedir. Bu kelime şek, töhmet, sanı, az gibi birbirine yakın manaları ihtiva etmekle beraber yakîn ve kasem gibi zıt anlamları da barındırmaktadır.

Çalışmada "zan" kelimenin lügat manaları incelenmiş, dil bilimcilerin bu kelime hakkında söyledikleri bir araya toplanmıştır. Bu kelimenin yukarıda zikredilen manalardaki kullanımları tek tek ele alınmış ve her bir kullanım örnek ve şahitlerle desteklenmiştir. Kelime lügat anlamı açısından incelenirken Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) "*Kitâbu'l-ayn*" adlı eseri, Cevheri'nin (ö. 400/1009) "*es-Sihâh, Tâcu'l-Luğâ ve Şihâhu'l-Arabiyye*" isimli lügat kitabı, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) "*Lisânu'l-Arab*"ı gibi kadim ulemaya ait lügatlere başvurulmuş, bununla beraber tefsirlerden, garibu'l-hadis kitaplarından, divanlardan yararlanılmıştır. Bu klasik eserlerin yanı sıra son döneme ait lügatlerden de istifade edilmiştir.

Kelimenin lügat manasının incelenmesinin ardından, Kur'an'daki kullanımı örnekler üzerinden incelenmiştir. Kelime Kur'an'daki kullanımı incelenirken "Hangi manalarda kullanılmış? Nerede hangi anlama gelir? Hangi manada kullanıldığını anlayacağımız karineleri var mıdır?" gibi soruların cevabı aranmıştır.

Çalışmanın ilerleyen kısımlarından da anlaşılacağı üzere daha önce "zan" kelimesi hakkında çalışmalar yapılmıştır. Fakat yapılan bu çalışmalarda kelime, çalışmanın sadece cüzi bir bölümünde ele alınmış, hakkında müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Ayrıca bu kelimenin geldiği anlamlar hakkında bilgi verilse de bu anlamlar (özellikle yakın anlamları) arasında ki farklar zikredilmemiştir. Çalışma "zan" kelimesine has olması ve delalet ettiği anlamlar arasındaki nüanslara değinmesi sebebiyle diğer çalışmalardan farklıdır.

Son dönemde Kur'an'da geçen bazı kelimeler üzerine müstakil çalışmalar da yapılmıştır. Abdülbaki Güneş "*Kur'ân'da işlevsel akla verilen değer: akıl kavramının semantik analizi*" isimli bir kitap telif etmiş, bu kitapta "akıl" kelimesinin sözlük anlamını, Kur'an ve hadislerde kullanımını ele almıştır. Mahut müellifin "*Kur'ân'da kalb kavramının semantik analizi*" isimli benzer başka bir çalışması da vardır.³ Bu alanda Ali Galip Gezgin'in de "*Tefsirde semantik metod ve Kur'an'da "kavm" kelimesinin semantik*

¹ Zıd kelimesinin çoğulu olan "ezdad," karşıt anlamlı kelimeleri ifade etmek için kullanılır. Bu kavram dil bilimciler tarafından özel bir kelime grubu için kullanılmıştır. Dil bilimcileri kullandığı anlamda ezdad: Birbirinin zıddı olan iki anlam için kullanılan kelimelerdir. Bkz. Muhammed b. Bedreddin el-Münşi, *Risâletü'l-ezdâd* thk. M. Hüseyin Âl-i Yâsîn, (Bağdat: 1985) 230-250.

² Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâşım b. Muhammed el-Enbârî, *el-Ezdâd*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, (Beyrût, Mektebetü'l-Asliyye:1987),11.

³ Bkz. Abdülbaki Güneş, *Kur'ân'da işlevsel akla verilen değer* (Van: Ahenk); Abdülbaki Güneş, *Kur'ân'da kalb kavramının semantik analizi* (Van: Ahenk Yayınları).

analizi" isimli bir doktora çalışması vardır. İsmi zikredilen bu çalışmalardan başka doktora ve yüksek lisans tezi olarak yazılmış başka çalışmalarda mevcuttur.

1. Za-ne-ne Kökünün Sözlük Anlamları

"Zann" kelimesi şek (şüphe) ve yakîn (kesin bilgi) manalarına gelir.⁴ Bu kelime her iki manada da ve her iki manadan türeyen yan manalarda da sıklıkla kullanılır.

İbnu'l-Munzir (ö. 711/1311) "zan" kelimesini şu şekilde izah eder: "Zann" kelimesi شك(şek/şüphe) ve يقين(yakîn/kesin bilgi) manalarına gelir fakat "يقين" kelimesindeki "ayan beyan açık" manasını vermez. "Zan" kelimesindeki kesinlikten kasıt, içinde düşünmeye fırsat verme ile beraber kesinliğe yakınlıktır.⁵

Yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere "zanne" kelimesi ezdaddandır. Ezdad, zıt kelimesinin çoğuludur. Zıt kelimesi ise mana olarak "Her şey baskın geldiği bir şeyin zıddıdır. Siyah beyazın zıddıdır; ölüm hayatın zıddıdır."⁶ şeklinde izah edilmiştir. Nitekim gece geldiği vakit gündüze, gündüz geldiği vakit ise geceye galip olur. Terim olarak ise bir kelimenin eş sesli olup zıt iki manaya delalet etmesidir. "Zanne" kelimesinin kullanımına bakıldığında en başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere, nesir ve şiirlerde de ezdad olarak kullanımı görülebilir. Bu kelimenin ezdaddan olduğuna dair İbnü'l-Kattâ'es-Sıkkîlî (ö. 515/1121) "Kitâbu-l'Ef'âl" adlı eserinde açıklamada bulunmuştur.⁷

"Zan" kelimesinin ezdaddan olduğuna dair kitabımız Kur'an-ı Kerimdeki örneği, bu kelimenin Bakara suresinde ﴿يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَافُوا رَبَّهُمْ﴾ "Onlar Allah'a kavuşacaklarını bilirler." (el-Bakara 2/46) şeklinde yakîn manasında; Câsiye suresinde ise ﴿قُلْتُمْ مَا نَنْزِلُ إِلَّا ظَنَّاً وَمَا نَحْنُ بِمُنزِلِينَ﴾ "Kıyametin ne olduğunu bilmiyoruz, sadece zannediyoruz. Biz bu konuda kesin bilgi sahibi değiliz 'demiştiniz." (el-Câsiye 45/32) şeklinde şek (şüphe) manasında kullanılmış olmasıdır.⁸

Zan kelimesinin ezdad olmasının yanı sıra yakın manalara delalet edecek şekilde eş sesliliği de vardır. Misal olarak şek manasında kullanılmasının yanı sıra, kendisine yakın manalı olan töhmet manasında da kullanılmıştır. Töhmet, bir şey hakkında kesin bilgi sahibi olunmadan, o şey hakkında kötü düşüncelere sahip olunmasıdır. Töhmet manasında kullanımına ise Ahzâb suresindeki şu ayeti kerime örnektir: ﴿وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا﴾ "Siz Allah'a karşı çeşitli zanlarda bulunuyordunuz." (el-Ahzâb 33/10) Burada zandan kasıt ise töhmettir.⁹

"Ebu-l' Abbâs şöyle der: 'Zannın' şek ve yakîn manasında kullanımı caizdir. Eğer hakiki göstergeler sağlam olur ve hakikatine işaret edecek emareler ortada olursa bu yakîndir. Eğer şek delilleri sağlam olur, yakîn delilleri batıl olursa bu yalan olur. Eğer şek ve yakîn delilleri eşit olursa bu ne yalan ne de yakîn olur. Sadece şek olur."¹⁰

Ebu Amr ed-Dânî (ö. 444/1053): "Bazı âlimler zannın aslının şek olduğunu, yakîn manasında mecaz olarak kullanıldığını söylerler."¹¹ demiştir. Bu açıdan baktığımızda ise zann kelimesinin aslında

⁴ Ebû Abdurrahman Hâlıl b. Ahmed b. Amr El-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî, İbrâhim Sâmerrâi, (Beyrût: Dâru Mektebeti Hilâl), 8/151.; Muhammed b. Mûkerrem b. Ali Ebu'l- Fazl Cemalu'd-Din ibnu'l-Münzir el-Enşarî, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrût: Daru Şâdir, 1993), 13:272. ; Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Kazvîni er-Râzî, *Mucemu'l-Mekâyîsi'l-Luğâ*, thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn, (Daru'l-Fikr: 1979), 3:463.

⁵ İbnu'l-Munzir, *Lisânu'l-Arab*, 13/272.

⁶ Hâlıl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 7/6; İbnu'l-Munzir, *Lisânu'l-Arab*, 3/263.

⁷ Ebu'l-Kâşım Alî b. Ca'fer b. Alî b. Muhammed es-Sıkkîlî es-Sa'dî el-Aglebî et-Temîmî, *Kitâbu-l'Ef'âl*, (Beyrût: Â'limu'l-Kutup, 1403/1983), 2/321.

⁸ Yahyâ b. Sellâm b. Ebi sa'lebe et-Teymî, *et-Tesârîfu li-tefsîri'l-Kurâni min mâ iştebehet esmâihi ve tesarrafet meânîhi*, thk. Hind Şilbi, (Tunus: Şirketu'l-t-Tûnusiyye li't-Tevzi', 1979), 262.

⁹ Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârîfu li-tefsîri'l-Kurâni min mâ iştebehet esmâihi ve tesarrafet meânîhi*, 263.

¹⁰ el-Enbârî, *el-Ezdâd*, 16.

¹¹ Osman b. Saîd b. Osman b. Ömer Ebu Amr ed-Dânî, *el-Farku beyne'z-Zâdi ve'Zâi fi Kitâbi'llahi Azze ve Celle ve fi'l-Meşhûri'l-Kelâm*, thk. Hâtîm Sâlih ez-Zâmin, (Dimeşk, Daru'l-Beşâir: 2007) 1/40.

zıt manalarının bulunmadığı, “yakîn” manasında mecaz olarak kullanıldığı, asıl manasının şek olduğu sonucuna varabiliriz.

Bahse konu olan kelimenin birden fazla manası vardır lakin bu manalar tam olarak kelimenin karşılığı değil, onun, o manalara olan yakınlığıdır. Her ne kadar birbirine yakın manalar olsa da aralarında farklılıklar vardır. Nitekim Ebu Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009’dan sonra) eş anlamlı kelimelerin farklılıklarını ele aldığı bir kitap telif etmiş ve bu eserde zan kelimesinin eş anlamlı kelimeleriyle farklılıkları hakkında bilgilendirmelerde bulunmuştur.¹² Tabi bu, kelimenin eş anlamları içindir. Aynı zamanda bu kelime tamamen zıt anlamı olan “yakîn” manasında da kullanılmıştır.

Yukarıda görüldüğü üzere kelimenin birden fazla manası vardır. Fakat bu birden fazla manalar aslında birbirine zıt olan iki mananın alt bölümleridir. Nitekim töhmet, sanı ve şek gibi kelimeler hep birbiriyle ilintili kelimelerdir. Devam eden bölümlerde kelimenin delalet ettiği farklı manalara göre incelemesi yapılacaktır.

1.1. Zann Kelimesinin Şüphe İçeren Anlamları

1.1.1. Zann Kelimesinin Şek Anlamı

“Şek” lügatte yakîn (kesin inanç) zıddıdır.¹³ Bir konudaki bilginin kesin olmamasından dolayı hakkında tereddüde düştüğümüz bilgidir.

Halil bin Ahmed (ö. 175/791) “zann” kelimenin şek manasına gelebildiğini söylemiştir.¹⁴ İbnü-l-Munzir ise: Rasulullah’ın (sav): ‘إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ’ ‘Sizi zanna karşı uyarırım. Çünkü zan sözün en yalanıdır.’¹⁵ Sözünde bulunan zan ifadesini: “Zan, araştırmayı ve emin olmanı gereken şüphedir,” şeklinde açıklamıştır.¹⁶

Kazvînî (ö. 395/1004) ise zan kelimesinin açıklamasında: “Bir şeyden emin olmadığın zaman *ظننت الشيء* dersin”¹⁷ demektedir. Kazvînî’nin bu sözünden de anlaşıldığı üzere “zann” hakkında bizi emin kılacak bir bilgiye sahip olmadığımız şeydir.

Cürcânî (ö. 816/1413) “zan” kelimesini açıklarken şöyle der: “Zan ters bir ihtimali olmasına rağmen tercih edilen görüştür. Yakîn ve şek anlamında kullanılmıştır. Buna şüphe duyulan iki şeyden ağır basıp tercih edilen taraftır da denilmiştir.”¹⁸

“Ödenip ödenmeyeceği bilinmeyen borca da ‘ed-deynu’z-zanûn’ denir.”¹⁹ Normal şartlarda borç geri alınmak için verilen şeydir. Borcu veren bu kasıtlı verir. Borcu alan ise karşı taraftan ancak bu şartla bir meta aldığı anda bu borç olarak isimlendirilir. Fakat borcu veren kimsenin muhtelif sebeplerden dolayı borcun gelmeyeceğinden endişelenmesi ve ödenip ödenmemesi hususunda galip zannı olmaması bu borcu şüpheli kılar.

¹² Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku’l-luğaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selîm, (Kâhire: Dâru’l-İlmi ve’ş-Şekâfeti li’n-neşri ve’t-tevzî’),99.

¹³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-Ayn*,5/270; Ebû Naşr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâhü Tâcu’l-Luğâ ve Sihâhu’l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr,(Beyrût: Dâru’l-İlm li-l-Melâyîn,1987),4/1594. İbnü’l-Munzir, *Lisânu’l-Arab*,10/451;

¹⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-Ayn*, 8/152.

¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Şâhih*, thk.Muhammed Zuheyr b. Nâsır en-Nâsır, (Beyrût:Dâru tavku’n-necât,1422/2001), “Kitâbu’n-Nikâh”,46(No.5143).

¹⁶ İbnü’l-Munzir, *Lisânu’l-Arab*,13/272

¹⁷ Kazvînî , *Mu’cemu’l-Mekâyisi’l-Luğâ*, 3/463.

¹⁸ Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali eş-Şerîf el-Curcânî el-Hanefî, *Kitâbu’t-ta’rifât*,(Beyrût: Dâru’l-mektebetu’l-İlmiyye,1983),144.

¹⁹ Kazvînî , *Mu’cemu’l-Mekâyisi’l-Luğâ*,3/463.

İbnu'l-Kattâ' es-Sıkillî (ö. 515/1121) ise zan kelimesinin kökünü açıklayarak: “ظننت الشيء” ifadesi bir şeyden emin olduğumuzda veya hakkında şüpheye düştüğümüzde kullanılan bir ifadedir. Bu fiil ezdaddandır.”²⁰ demiştir.

Dil bilimcilerin bir kısmı lügatlerde *zann* kelimesini: “Kesin kanaat olmayan iki taraf arasında, (bir tarafa) ağır basan tereddüttür.”²¹ diye açıklamıştır.

Aynı kökten gelen *ظنون* kelimesi kuyu için kullanıldığı zaman “içinde su olup olmadığı bilinmeyen kuyu”²² manasına gelmektedir. İbnu'l-Enbârî (ö. 328/940) ve Kâzvinî “suyuna güvenilmeyen, suyu kimi zaman giden kimi zaman ise gelen kuyudur.”²³ demişlerdir.

A'şâ şöyle dedi:

مَا جُعِلَ الْجُدُّ الظُّنُونُ الَّذِي جُيِّبَ صَوْبَ اللَّجْبِ الْمَاطِرِ
مِثْلَ الْفِرَاتِيِّ إِذَا مَا طَمَأ يَقْدَفُ بِالْبُوصِيِّ وَالْمَاهِرِ

“Sağanak yağışlara uzak olan suyu bilinmeyen kuyu

Suyu yükseldiğinde usta bir denizci ve yüzücüyu fırlatan nehir suyu gibi (tabi ki) olmaz”²⁴

Zemaşerî (ö. 538/1144) ise “zan” kelimesinin kişi için kullanıldığı takdirde “kendisinde hayır olup olmadığına güvenilmeyen kimse”²⁵ manasına geldiğini zikretmiştir.

“Zan” gerek içinde su olup olmadığı bilinmeyen kuyu gerekse kendisinde hayır olup olmadığı bilinmeyen kişi manasına gelmesi de bu kelimedeki *şek* manasına delalet etmektedir. Çünkü kuyu bir su kaynağıdır. Lakin içindeki suyun kurumuş veya çekilmiş olma ihtimali vardır. Eğer bu kuyu hakkında içinde su olup olmadığına dair net bir bilgi ulaşılmış değilse, bu kuyunun içinde su olup olmadığı şüphelidir.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere “zann” kelimesinin kullanıldığı manalardan birisi “şek” manasıdır. Bu mana, kelimenin kullanıldığı başlıca manalardandır.

1.1.2. Zann Kelimesinin Töhmüt Anlamı

“Zan” kelimesinin delalet ettiği bir diğer mana “töhmüt” manasıdır. Töhmüt kelimesi “و-ه-م” kökünden türer.²⁶ Kendisiyle şahsın suçlandığı şey “manasına gelir.”²⁷

“ظ-ن-ن” kökünden gelen “zıinne” kelimesi “töhmüt” anlamını ifade eder. “Zaîn” kelimesi töhmüt altındaki kişi, suçlanmış kişi (zanlı, sanık) manasına delalet eder.²⁸

İbn'l-Enbârî şöyle der: “Töhmüt manasında kullanımı şöyledir: ظننت فلاناً ve haberini (ikinci mef'ul) getirmezsin, eğer burada sadece *şek* manasında olsaydı tek kelimeyi mansub yapmakla

²⁰İbnu'l-Kattâ' es-Sıkillî *Kitâbu'l-Ef'âl*,2/321.

²¹Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Firûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muht*, thk. Mektebetu tahkîki't-turâsî fi muesseseti'r-risâle, (Beyrût: Muesseseti'r-risâle,2005),1213; Ebu'l-Bekâi Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Kefevî, *el-Kulluyyât Mu'cemu'l-muşâlehat ve'l-Furûku'l-lugâviyye*, thk. Adnân Dervîş, Muhammed el-Misrî, (Beyrût: Muesseseti'r-risale),593; Ebu'l-Feyz el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (Dâru'l-hidâye)35/365.

²²Halîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 8/152; el-Firûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muht*,1214.

²³İbnu'l-Enbârî, *el-Muzekker ve'l-mu'ennes*, thk. Muhammed Abdü'l-Hâlik Azîme, (Cumhûriyyetü mısru'l-arabiyye:1981)2/61; Kâzvinî, *Mu'cemu'l-Mekâyîsi'l-Lugâ*, 3/463

²⁴Ebu'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyâ b. Yahyâ en-Nehrevânî el-Cerîrî, *el-Celîsu's-şâlihu'l-kâfi ve'l-enisu'n-nâşihu's-şâfi*, thk. Abdulkерim Sami el-Cindi, (Beyrût: Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye,2005),1/85

²⁵Ebu'l-Kâsım Maḥmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârîzmî ez-Zemaşerî, *Esâsu'l-belâgâ*, thk. Muhammed Bâsîl, (Beyrût: Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye,1998),1/628.

²⁶Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Lugâ ve Sihâhu'l-Arabiyye*,5 /2054.

²⁷Ebu'l-Ḥasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muḥassas*, thk. Halîl İbrahim Cifâl, (Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsî'l-arabi,1996),3/472

²⁸Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Lugâ ve Sihâhu'l-Arabiyye*,6/2160; el-Kâzvinî, *Mu'cemu'l-Mekâyîsi'l-Lugâ*,3/463; İbn-i Sîde, *el-Muḥassas*,3/473.

yetinmezdi. Yine şöyle söylenir: Felanca bana göre 'zanîn'dir. Yani suçludur (zanlı,sanık). Bu 'zanîn' kelimesi aslında mef'uldür fakat sonra bu kalıba çevrilmiştir."²⁹

Kazvîni de "zan" kelimesinin töhmet manasında kullanıldığını belirttikten sonra şu şiiri örnek olarak gösterir:

وَمَا كُلُّ مَنْ يَطُنُّنِي أَنَا مُعْتَبٌ وَلَا كُلُّ مَا يَزُوِي عَلَيَّ أَقُولُ

"Benim hakkında töhmet besleyen herkes ayıplanmaz

Ve benden rivayet edilen her sözü de ben söylemiş değilim"³⁰

'Zanûn' kelimesi de ancak töhmet ve zayıflık manalarında kullanılır. Şair şöyle der:

أَلَا أَيْلُغُ لَدَيْكَ بَنِي تَمِيمٍ وَقَدْ يَأْتِيكَ بِالرَّأْيِ الطَّنُونُ

Aman yanındakini Ben-î Temîm'e ulaştır

Sana suçlayıcı bir görüşle gelmiş olabilir.

Yukarıdaki beyitte 'zanûn' kelimesi, şüpheci (başkaları hakkında devamlı zanda bulunan) veya zayıf manasındadır."³¹

Şâirin şu beytinde de yukarıdaki anlamda kullanılmıştır:

تَنَاصَرَتِ الظُّنُونُ عَلَيْكَ عِنْدِي وَبَعْضُ الظَّنِّ كَالْعِلْمِ اليَقِينِ

"Yanımda şüpheciler sana karşı yardımlaştılar

Ve zannın bir kısmı ise ilm-i yakîndir."³²

Yukarıdaki beyitte de aynı şekilde "şüpheciler" den kasıt başkaları hakkında devamlı kötü zanları olan kimselerdir.

1.1.3. Zann Kelimesinin Az Anlamı

"Zan" azlık ifade etmek için de kullanılır. "الظَّنَّةُ" ifadesi "az" manasında kullanılmıştır. "بئر ظنون" ise "suyu az ve suyuna güvenilmeyen kuyu" manasında kullanılmaktadır. "Az" manasındaki kullanıma şu beyit örnektir.

بِجُودٍ يُعْطِي الْمَالَ مِنْ غَيْرِ ظَنَّةٍ وَيَحْطِمُ أَنْفَ الْأَبْلَحِ الْمُتَطَلِّمِ

Cömertlik yaptı ve malı bolca verdi

Zulmüyle parlayan zalimin burnunu parçaladı"³³

"بئر ظنون" ifadesi daha önce de geçtiği üzere "içinde su olup olmadığı bilinmeyen kuyu" manasında da kullanıldığı ifade edilmişti. Bu aynı ifadenin farklı yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Normalde kuyu içinde su olan yerdir. Fakat içinde su olup olmadığı bilinmiyorsa bu kuyu hakkında bir zan beslenir. Bu şüphe anlamına yorumlanmasıdır. Eğer kuyunun içinde su fazla olsa idi herkes tarafından bilineceği için hiçbir şekilde tereddüde düşülmeyecekti. Öyle olunca bu ifade hem suyu az hem de suyu hakkında şüpheye düşülen kuyu için kullanılır. Aslında bu iki mana birbiri ile ilintilidir.

Yukarıda zikredilen beyitte görüldüğü üzere "ظَّنَّةُ" kelimesi az manasında kullanılmıştır. Bu kelimeyi yukarıdaki bağlantı gibi bir bağlantıyla bağlandırmak doğru olmayacaktır. Nitekim örnekte kelime birebir "az" manasında kullanılmıştır.

²⁹ İbnu'l-Enbârî, *el-Ezââd*,16.

³⁰ Kazvîni, *Mucmelü'l-luğa*, thk. Zuheyr Abdulmuhsin Sultân, (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1986), 599.

³¹ İbnu'l-Enbârî, *el-Ezââd*,19.

³² [Ebu'l-Hasen İshak b. İbrâhîm b. Suleyman b. Vehb](#) el-Kâtip, *el-Burhân fî vucûhi'l-beyan*, thk.Hâfînî Muhammed Şeref, (Kâhîre:Mektebetu's-ş-şebâb,1969),80.

³³ İbni'l-Münzîr, *Lisânu'l-Arab*, 13/275.

Zebîdî (ö. 1205/1791) “الرجل الظنون” ifadesinin “hayrı az olan adam” manasına geldiğini söylemiştir.³⁴ Bu ifadede de “şüphe” anlamıyla “az” anlamı ilintilidir. Normalde bu ifade başkaları hakkında devamlı kötü zana sahip, başkalarını töhmet altında bırakan, devamlı suizan besleyen kimseye denilmektedir. Malumdur ki başkaları hakkında devamlı surette suizanda bulunan kimsenin onlara yaklaşımı da bu zannı üzere olacaktır. Suizan beslenen kişiye olan yaklaşım ise her daim bu zannın gereği olarak temkinli, şüpheli, hoşgörüsüz hatta çoğu zaman yumuşaklık, kibarlık vb. yerine sert ve kaba saba bir yaklaşım olacaktır. Bunun sonucu olarak ise suizan sahibinin kendisine yaklaşılan, irtibat kurulan kimseye pek hayrı dokunmayacak hatta çoğu zaman zararı olacaktır. Bu sebeple ifade “suizan sahibi kişi” manasında hakiki manada “hayrı az olan kişi” manasında da mecaz olarak kullanılmıştır.

1.1.4. Zann Kelimesinin Sanı Anlamı

Zann kelimesinin bir diğer anlamı “sanı”dır. Sanı ancak batıl olur.³⁵ Yani bir kimse sandığının ancak tersini bulur. Eğer zannı doğru çıkarsa bu sanı değildir. Sanı ancak sonucunda beklenilenin tersi olduğunda olur. Sanı kelimesinin anlamının daha iyi anlaşılması için ﴿أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ﴾ (el-Mü’minûn 23/115) ayeti güzel bir örnektir.

Görüldüğü üzere ayette ahirete inanmayanlar için bir azarlama var. Onlar ahiretin ve hesabın olacağını sanmıyorlardı ama bu kesinlikle yanlış bir kanıydı. İşte Ebu Hilâl el-Askeri de sanıyı aynı şekilde açıklıyor.

مَنْ ظَنَّ أَنْ لَا بُدَّ مِنْ... هـ فَإِنَّ مِنْهُ أَلْفُ بُدِّ

Kendisinin gerekli/zorunlu olduğunu sanan kişiden

Bilsin ki onun bin dengi vardır³⁶

Görüldüğü üzere yukarıdaki beyitte, kendini vazgeçilmez, herkesin kendisine mecbur olduğu, kendini gerekli ve zorunlu gören kimse eleştirilmiştir. Şu bilinen bir gerçektir ki, kimse vazgeçilmez zorunlu bir kimse değildir. Bu sebeple kişinin “vazgeçilmez” olduğunu düşünmesi hakikatin zıddıdır. Yukarıdaki beyitte zan kelimesinin kullanılması bu sebepten dolayı sanı manasındadır.

“Sanı” manasına delalet eden şu beyitte güzel bir örnektir:

ظَنَّ الْأَعَادِي بِهِ ظَنًّا فَأَخْلَفَهُ لِمَا التَّقْوَا وَعِيَابِ الظُّلْمِ يَأْتِطِم

Düşmanların onun hakkında (onu küçük gören) bazı sanıları vardı

Fakat zulmün dalgaları çarpışırken onunla karşılaştıklarında o sanıları boşa çıkardı.³⁷

Yukarıdaki geçen beyitte de zan kelimesinin sanı anlamıyla kullanıldığı açıktır. Düşmanları kendisi hakkında yanlış ve batıl zanlar besliyorlardı. Beyitten de anlaşıldığı üzere onu zayıf sanıyorlardı ama iş öyle değildi. Karşılaşma olduğu zaman o, onların bu sanılarını boşa çıkardı.

1.2. Zann Kelimesinin Kesinlik İçeren Anlamları

1.2.1. Zann Kelimesinin Yakîn Anlamı

Zann kelimesinin bir diğer anlamı da yakîndir (kesin bilgi). Zann kelimesindeki kesinlikten kasıt, içinde düşünmeye fırsat verme ile beraber kesinliğe yakınlıktır. Apaçık (içinde görme olan) yakîn ise

³⁴ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, (Dâru'l-Hidâye),35/370.

³⁵ Ebu Hilâl el-Askerî, *Mu'cemu'l-furûku'l-luğavî*, thk. Beytullâh Beyât, (Kum:Müessesetü'n-neşru'l-İslam,1991),185.

³⁶ Ebü Abdillâh Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Alî b. Yahyâ et-Tağlebî ed-Dimaşkî, *Dîvân ibnu'l-Hayyât*, thk. Hâil Merdem Bek, (Dimeşk:el-Mecme'u ilmiyi'l-arabî,1958),139.

³⁷ Ebul'-Feth Hâsen b. Abdillâh b. Ahmed b. Abdulcebbâr, *Dîvân İbn Ebi Husayne*, thk. Muhammed Es'ad Tales, (Beyrût: Dâru's-şâdir,1999),47.

ancak 'ilim' denir. ﴿وَلَوْ كُنْتُمْ إِتَّقُوا اللَّهَ لَأُخْرِجَكُمْ مِنْهَا وَلَسْتُمْ بِمَلَائِكَةٍ مُقِيمِينَ فِيهَا﴾ “Yalanlandıklarını anladıkları sırada onlara yardımımız geldi.” (el-Yusuf 12/110) Yani resuller kavimlerinin kendilerini yalanladıklarını bildikleri sırada yardımımız geldi demektir.³⁸

El-Hattabî (ö. 388/998) konu hakkında: “Zan, yakîn ile Şek arasındaki tereddüttür. Eğer delil güçlü olursa bu ilim olur,”³⁹ demiştir.

Halil b. Ahmed “zan” kelimesinin yakîn manasında da kullanılabileceğini söylemiştir.⁴⁰

Kazvîni: “‘ظن’ birisi yakîn diğeri şek olmak üzere iki farklı manaya delalet eder. Yakîn için örnek ﴿يُظَنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ﴾ ‘Onlar rablerine kavuşacaklarına inanırlar’ ayeti kerimesidir.”⁴¹ demektedir.

Yine buna bir başka örnek şairin şu sözüdür:

سَرَّاهُمْ فِي الْفَارِسِيِّ الْمُسَرَّدِ فَقُلْتُ لَهُمْ ظَنُّوا بِالْفِي مَدَجَجِ

“Onlara dedim ki: Bilin ki silahlarla donanmış

Başlarında zırhlı atlılar olduğu halde geliyorlar.”

Yani onların size geldiklerine kesin olarak inanın demektir.⁴²

Cevheri yukarıdaki beyti zikreder ve bu beyitle ilgili şu açıklamada bulunur: “Çünkü düşman ancak kesinlik ifade eden bir kelime ile korkutulur, şüphe ile korkutulmaz.”⁴³ Karşımızdakini korkutmak istediğimizde eğer şüphe ediyor olsak bile korkuttuğumuz şey kesinmiş gibi söyleriz. Eğer yapılan tehditte, tehdit edenin tehdit ettiği şeyde şüphe duyduğunu belli eden veya karşı tarafın, kullanılan kelimelerde tehdit edenin tehdit ettiği şeyde şüphe duyduğunu sezmesini sağlayacak ifade olursa bu artık tehdit olmaz. Yukarıdaki beyitte ise şair karşı tarafı gelen bir ordu ile korkutmaktadır. Bu sebeple burada geçen “zanne” kelimesi kesinlik anlamındadır.

İbnu'l-Enbârî “zan” kelimesinin yakîn manasında gelebildiğini zikrettikten sonra şu beyitleri örnek verir:

بِأَنَّ تَعْتَرُوا قَوْمِي وَأَقْعَدَ فَيْكُم وَأَجْعَلَ مَيِّ الظَّنَّ غَيْبًا مَرَجِمًا

Ben sizinle kaldığım halde kavmime mağrur olursanız

Bendeki bilgiyi rasgele savururum (sağa sola söylerim)

Adiyy bin Zeyd de şöyle demiştir:

أَسْنِدُ ظَنِّي إِلَى الْمَلِيكِ وَمَنْ يَلْجَأُ إِلَيْهِ فَلَمْ يَنْلَهُ الضَّرُّ

Melik hakkındaki zannım

Ona sığınana zararın ulaşamayacağıdır.

Yani ilmim, yakînim, bilğim demektir. Bir başkası da şöyle der:

رُبَّ هَمٍّ فَرَّجْتُهُ بِعَزِيمِ وَغِيوبٍ كَسَفَّيْتُهَا بِظُنُونِ

Nice sıkıntıdan azimle sıyrıldım

Nice bilinmezi bilğimle aydınlattım

Yani onu bilğim, yakînim ve ilmimle aydınlattım, ortaya çıkardım.”⁴⁴

Yahyâ bin Sellâm'ın (ö. 200/815) ise “yakîn” anlamı için seçtiği örnek ayetlerden birisi şudur:

﴿وَلَوْ كُنْتُمْ إِتَّقُوا اللَّهَ لَأُخْرِجَكُمْ مِنْهَا وَلَسْتُمْ بِمَلَائِكَةٍ مُقِيمِينَ فِيهَا﴾

³⁸ İbnu'l-Munzir, *Lisânu'l-Arab*,13/272.

³⁹ Ebû Suleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Bustî, *Garîbu'l-Hadis*, thk. Abdülkerim İbrahim el-Garbâvî, (Beyrût:Dâru'l-Fikr,1982), 3/26,27.

⁴⁰ Halil b. Ahmed , *Kitâbu'l-Ayn*, 8/152.

⁴¹ Kazvîni, *Mucemu'l-Mekâyîsi'l-Lugâ*,3/463.

⁴² Ebu Amr ed-Dânî, *el-Farkû beyne'z-Zâdi ve'Zâi fi Kitâbi'llahi Azze ve Celle ve fi'l-Meşhûri'l-Kelâm*,1/40.

⁴³ Cevheri, *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyje*,6/2160.

⁴⁴İbnu'l-Enbârî, *el-Ezîdâd*,14.

“Davud bizim kendisini imtihan ettiğimizi anladı, hemen rabbinden bağışlanma diledi, ruku’ ederek yere kapandı ve rabbine yöneldi.” (eş-Sâd 38/24)⁴⁵

Râğib el-İsfehâni de: “Zan, bir emareyle gösterilen bir işin olduğunu bildirmek için kullanılan bir isimdir. Bu gösterge ne kadar kuvvetli olursa, kuvveti derecesinde bu bilgi ilme dönüşür.”⁴⁶ demiştir.

Kadı İyaz (ö. 544/1149) da “zan” kelimesinin yakîn manasında kullanılabileceğini söyler ve buna örnek olarak peygamberimizin eşi Hz. Âişe’in (ra) başından geçen ifk hadisesiyle ilgili rivayette Hz. Âişe’nin olayı anlatırken kullanmış olduğu “ووظننتُ أنهم سيقفونني” (onların beni kaybettiğinden emin oldum) ifadesindeki “zann” kelimesinin yakîn manasında olduğunu belirtir.⁴⁷

Kurtubî zan kelimesinin yakîn manasında kullanımından söz ettikten sonra bir istisna ekleyerek şöyle der: “Fakat duyu organları ile hissedilecek seviyeye gelen şeyler hakkında kullanılmaz. Araplar göz önünde hazırda bulunan kimseye ‘أظنُّ هذا إنساناً’ ‘bunun bir insan olduğunu zannediyorum’ demezler. Bu sebeple henüz duyu organları kapsamına girmemiş şeyler için kullanıldığı görülmektedir.”⁴⁸

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere “zann” kelimesinin “yakîn” manasında kullanımı sabittir. Bu kullanım gerek Kur’an’ı Kerimde gerek peygamberimizden (sav) bizlere ulaşan hadislerde gerek Arap edebiyatındaki şiir ve nesirlerde yaygındır.

1.2.2. Zann Kelimesinin Kasem Anlamı

Zan kelimesi kullanılmış olduğu birçok mananın yanı sıra yemin manasında da kullanıldığı söylenmektedir.

Hattâbî kitabında bir rivayette geçen “zanne” kelimesini açıklarken bu kelimenin ilim, yakîn, şek ve cehalet manalarına arasında mütereddit bir kelime olduğunu eğer delili sağlam olursa yakîn, zayıf olursa şek manasına geleceğini söyler. Daha sonra bunun bazen kasem manasında kullanıldığını, Araplardan bazıları ‘ezunnu’ dediği zaman ‘akşemu’ demeyi kast ettiğini ifade eder ve şu örneği verir:

أظنُّ لا تنقضي عنا زيارتكم حتى تكون بوادينا البساتين

Yemin ederim ki sizin ziyaretiniz kesilmeyecek

Çölllerimiz meyveli bahçeler olana kadar⁴⁹

Fakat Hattâbî yukarıdaki beyti yemin manasına örnek olarak verse de, bu beyte yakîn manasını da verilebilir. Bu sebeple bu beytin şahit olarak kullanılması uygun gözükmemektedir. Kaynaklarda “zan” kelimesinin “yemin” için kullanıldığına başka bir şahit de yoktur.

2. Zann Kelimesinin Kur’an’da Kullanımı

Zan kelimesi Arap dilinde kullanıldığı şekliyle kitabımız Kur’an’da da farklı manalara delalet edecek şekillerde bulunmaktadır. Kimi yerde bu kelime şek ve şüphe manalarına delalet ederken kimi yerde bu mananın zıddını ifade edecek şekilde yakîn manasında kullanılmıştır. Yine bu iki manadan türeyen farklı manalarda da kullanımı söz konusudur. Kur’an’ı iyi anlamak önemlidir. Çünkü bu bir inanç meselesidir. Kur’an’ı iyi anlamak için bu kitabın dili olan Arapçaya iyi hâkim olmak gerekir. Özellikle bazı kelimeler vardır ki bunlar anlamlandırmada adeta kilit görevi görür. Herhangi bir yanlış anlamlandırma inanç konusunda bir takım ciddi problemlere yol açmaktadır. Zan kelimesi de bu

⁴⁵ Yahya b. Sellâm, *et-Tesarîfu li-tefsiri’l-Kurâni min mâ iştebehet esmâihi ve tesarrafet meânihî*,262.

⁴⁶ Ebu Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğib el-Esfehâni, *el-Mufredâtü fi Garibi’l-Kur’an*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî, (Beyrut: Dâru’l-Kalem,1991), 1/539.

⁴⁷ Ebu’l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *Meşâriku’l-envâr alâ şihâhi’l-âşâr*, (Tunus: el-Mektebetu’l-atîka),1/329

⁴⁸ Kurtubî, *el-Camiu li Ahkâmi’l-Kur’an*,1/376.

⁴⁹ Hattâbî, *Garibu’l-Hadis*, 3/26,27.

kelimelerden biridir. Eğer bu kelimenin zıt manalara gelebildiği bilinmez ve her geçtiği yerde aynı mana verilecek olursa ciddi inanç meseleleri doğuracağı kesindir. Yukarıda bu kelimenin Arap dilinde kullanıldığı manalar örnekleriyle birlikte açıklanmıştır. Şimdi de bu kelimenin Kur'an'daki kullanımı üzere incelemeler yapılacaktır.

Za – ne- ne kökünden türeyen bu kelime Kur'an'da elli yedi farklı yerde bu kökten türeyen isim ve fiil kalıplarında gelmektedir. Bu kelime kimi yerlerde –özellikle iman edenlerin ahirete inançları konusunda- yakîn manasında kullanılmış, kimi yerlerde sanı manasında kullanılmış, kimi yerlerde şek/şüphe manalarında kullanılmış, kimi yerlerde ise töhmet manasında kullanılmıştır.

İbnu'l-Cevzi (ö. 597/1201) müfessirlerin zanne kelimesini Kur'an'da beş farklı vecihle geldiğini zikrettiğini söylemiştir. Bu vecihler; şek, yakîn, töhmet, sanı ve yalandır.⁵⁰

Zerkeşî (ö. 794/1392) yakîn ve şek manalarını Kur'an'da ayırt edilmesi için birtakım farklar söylemiştir. Şöyle der: "İkisi (şek ve yakîn) arasındaki fark Kuran da iki kurala bağlıdır:

Birincisi: Zan kelimesini nerede övülen bir şekilde bulunursa bu yakîndir. Nerede de yerilen ve azabı gerektiren bir şekilde bulunursa bu şektir.

İkincisi: Kendisine Muhaffef "أن" bitişen her zan şektir. Şu örnekte olduğu gibi:

﴿بَلْ ظَنَنْتُمْ أَنْ لَنْ بَقُلِبَ الرَّسُولُ وَالْمُؤْمِنُونَ إِلَىٰ أَهْلِيهِمْ أَبَدًا وَرُزِقَ فِي قُلُوبِكُمْ وَظَنَنْتُمْ ظَنَّ السَّوِّءِ وَكُنْتُمْ قَوْمًا بُورًا﴾

Doğrusu siz Rasul ve müminler ailelerine asla dönemeyecekler zannettiniz ve bu kalplerinize süslü geldi, kötü zanna kapıldınız ve düşkün bir topluluk oldunuz. (el-Fetih 48/12)

Ve kendisine müşedded "أن" bitişen her zan ise yakîn ifade eder. Bunun örneği olarak ﴿إِنِّي ظَنَنْتُ﴾ *Çünkü ben hesabıma kavuşacağımı çok iyi biliyordum. (el-Hakka 69/20)* bu ayet verilebilir. Buradaki mana şudur: Müşedded "أن" tekid için gelir ve o zaman bu yakîne girer. Muhaffef ise bunun tam tersinedir ve şekke girer. Fakat Allah Teâlâ'nın ﴿وَوَظَنُوا أَنْ لَا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ﴾ ...*Allah'tan başka sığınacak bir sığınak olmadığına emin oldular...* (et-Tevbe 9/118) Burada zan fiili, isme bitişmiştir.⁵¹

Şuna dikkat etmek gerekir ki; "zan" kelimesinin şüphe, töhmet ve sanı manasında kullanıldığı yerlerde bu manaların birbirine yakın olması ve hatta birbirlerinin manalarını kendi bünyelerinde barındırmalarından dolayı müfessirlerin kimi sanı derken kimi şüphe, kimi töhmet ederken kimi buna yakın bir manayı zikretmiştir. Zaten bu manaların birbiri yerine kullanımı çok açık bir anlam bozulmasına sebep olmamaktadır. Bunlar sadece ince ayrıntılardır. Asıl önemli olan ise bu kelimenin zıt manalarının kullanıldığı yerlerdir. Zaten Zerkeşî de bu kelimenin sadece şek ve yakîn manalarını gündeme getirmiş, yakînin haricindeki kullanımı şek olarak isimlendirerek genellemede bulunmuştur. Aşağıda bu kelimenin kullanımıyla ilgili ayetler üzerinden incelemeler yapılacaktır.

2.1. Zann Kelimesinin Kur'an'da Şüphe Manasında Kullanımı

"Zan" kelimesinin şüphe anlamında kullanıldığı ayetlerden birisi Casiye suresinde bulunan şu ayettir:

﴿وَإِذَا قِيلَ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَالسَّاعَةُ لَا رَيْبَ فِيهَا قُلْتُمْ مَا نَدْرِي مَا السَّاعَةُ إِنْ نَظُنُّ إِلَّا ظَنًّا وَمَا نَحْنُ بِمُحْسِنِينَ﴾

⁵⁰ Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Baghdâdî, *Nuzhetü'l-a'yuni'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir*, thk. Muhammed Abdulkarîm Kâzım er-Razî, (Beyrût: Muessesetu'r-risâle, 1984), 425, 426.

⁵¹ Müellif örnek verdiği son ayette geçen ١٠ harfinin muhaffef değil de mastar harfi olduğunu belirterek bu ayeti istisna etmek için bu örneği vermiştir. Ebu'l- Bekâ el-Kefevî, *el-Kulluyyât mu'cem fi'l-Muşalahâti ve'l-furûku'l-lugâviyye*, thk. Adnân Dervîş, Muhammed Misrî, (Beyrût: Muessesetu'r-risâle), 588.

“Allahın va'di hakdır. O saattin geleceğin) de asla şübhe yoktur’ denildiği zaman siz ‘O saat de neymiş, bilmiyoruz. (bu konu hakkında) şüpheden başka bir şey de zannetmiyoruz. Biz (onun muhakkak geleceğine) kesin inanan ve bilgi besleyenler değiliz’ dediniz.” (el-Câsiye 45/32)

Râzî (ö. 606/1210) ise yukarıdaki ayette ki “إِنْ نَظُنُّ إِلَّا ظَنًّا” kısmını açıklarken şöyle der: “Derim ki: Büyük ihtimalle kavim bu konu hakkında iki görüş üzere idiler. Bunlardan bir kısmı yeniden dirilişin ve kıyametin olmadığına inanıyorlardı. Allah bu kimseleri daha önce ‘dediler ki: ancak bu dünya hayatı vardır’ (Câsiye 42/24) olarak ifade edilen ayette zikretmişti. Bunlardan diğer kesim ise ahiret hakkında şüphe ve karasızlık duyan kimselerdi. Çünkü onlar peygamberden (sav) bununla ilgili duydukları sözlerin çokluğundan ve kıyamet ve yeniden dirilişin doğruluğu hakkında söylediği sözlerin delillerinin çokluğundan dolayı bu konu hakkında şüpheye kapılmışlardı. İşte Allah yukarıdaki ayette ikinci grubu kastetmiştir.”⁵²

Âlûsî (ö. 1270/1854) de yukarıdaki ayet hakkında “onların açıkça halleri, tereddütte bulunmaları ve tam inanmamalarıdır” demiştir.⁵³ İbn Keşîr (ö. 774/1373) de tefsirinde yukarıdaki ayetin içinde geçen zan kavramı hakkında “ Biz ancak (kıyamet hakkında) bir takım vehimlerde bulunuyoruz (kesim bir kanâatimiz yok)”⁵⁴ demek istediklerini söyler. Beğavî (ö. 516/1122) ise “إِنْ نَظُنُّ إِلَّا ظَنًّا” ifadesini “Biz bir takım varsayım ve vehimden başka bir şey bilmiyoruz”⁵⁵ diye açıklamıştır.

Yapılan açıklamalar içinde kimisi zan hakkında şüphe derken kimisi vehim kimisi ise varsayım (sanı) demektedir. Ama genel olarak yukarıdaki ayette zan ile kastedilenin şüphe manasında olduğu görülmektedir. Özellikle Râzî'nin bu ayeti açıklarken kıyamet hakkında o dönemdeki müşriklerin ikiye ayrıldığını, bir kısmı tamamen inkâr ederken bir kısmının Muhammed'in (sav) sözlerinden biraz da olsa etkilendikleri için tamamen inkâr edemediklerini ama tamamen de inanmayıp şüpheye kaldıklarını belirtmesi bu ayette geçen zan kelimesinin şüphe manasında kullanıldığını pekiştirmektedir. Bunun yanında vehim ve sanı demek de tamamen yanlış olmaz. Çünkü bunlar şüphenin zıt manaları değil bilakis yakın manalarıdır.

Açıkça görülmektedir ki yukarıdaki ayette zan ile kastedilen mana asla kelimenin yakîn manası değildir. Çünkü zan kelimesinin kullanıldığı ifadenin hemen arkasından kâfirlerin “biz buna kesin inananlardan değiliz” (yakînî olarak inananlardan değiliz) demeleri ayetin manasından da anlaşılacağı üzere zan kelimesinin zıddı olarak kullanılmıştır.

Konuyla ilgili örnek verilebilecek bir başka ayette, İsrâ Suresindeki şu ayettir:

﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ فَمُنَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ إِذْ جَاءَهُمْ فَقَالَ لَهُ فِرْعَوْنُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا مُوسَى مَسْحُورًا﴾

Andolsub biz Musa'ya apaçık dokuz ayet verdik. İsrâuloğullarına sor. O, onlara geldiği vakit Firavun ona: 'Musa, gerçekten ben, senin büyülediğini zannediyorum' demişti.” (el-İsrâ/101)

Yukarıdaki ayete bakıldığı zaman Firavun'un Musa(as) çağrısını geçersiz kılabilme için onu büyülenmiş diye nitelendirdiğini görürüz. Elbette Firavun Musa (as) büyülenmemiş olduğunu, getirdiği davanın aslında hak olduğunu biliyordu.⁵⁶ Bu, konuyla alakalı olmadığı için burada uzun uzadıya ele alınacak bir mevzu değildir. Ama meselenin iç yüzüne kapılmadan sadece cümle anlamı

⁵²Ebû Abdillâh (Ebu'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-ğayb*, (Beyrût: Daru ihyâi't-türâs,1999),27/682.

⁵³Ebu's-Senâ Şihâbüddîn Maḥmûd b. Abdillâh b. Maḥmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûḥu'l-me'âni fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-meşâni*, thk. Ali Abdalbârî Aṭṭyye, (Beyrût: Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye,1995),13/155

⁵⁴Ebü'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâil b. Şihâbüddîn Ömer b. Keşîr b. Dav' b. Keşîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Muhammed Hüseyn Şemsüddîn, (Beyrût: Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye,1999),7/250.

⁵⁵Ebü Muhammed Muhyissunne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, (Beyrût: Dâru ihyâi't-türâsî'l-arabî,2000),4/189.

⁵⁶Bu konu hakkında bkz. en-Neml 27/10-14.

olarak düşünül­düğü takdirde Firavun, Musa'nın (as) büyülenmiş olabileceğini düşünmektedir. Ama tam olarak büyülenmiş­te dememektedir. Bunu zan ifade eden bir fiile dile getirmektedir.

Yukarıdaki ayette geçen zan ifadesiyle ilgili bunun yakın manasında kullanıldığı söylenip, buna başka⁵⁷ ayetlerde Firavun'un ve eşrafının Musa (as) için, içinde tekid ifadelerinin de bulunduğu cümlelerle, onun bir büyücü olduğunu söylemesi delil getirilebilir. Fakat bu delillerin yukarıda söylenenle çelişecek ve onu iptal edecek bir tarafı yoktur. Çünkü Firavun ilk başta böyle bir iddiayı "zannedirim" diyerek ortaya atmış daha sonra da bu iddiasının Musa(as) çağrısına karşı iyi bir silah olduğunu düşünerek bu iddiası üzere direktmiş ve kesinlik içeren bir ifadeyle dile getirmiş olabilir. Tabi bu, "س-ح-ر" kökünden gelen ismi meful ifadenin fâilin yerine kullanıldığı kabul edildiği takdirde ortaya çıkacak bir durumdur. Aksi takdirde zaten burada ismi meful, iddia edilen yerlerde ise ismi fâil kalıbı kullanılmıştır. O zaman burada bu kelimenin manası "büyülenmiş, akli karışmış,", diğer ayetlerde ise "büyücü" olarak anlaşılır ve ortada bir çelişki gibi görünen bir şey kalmaz. Bununla beraber, bu kelimenin yukarıda verilen iki manada da kullanılmış olabileceğini Begavî tefsirinde rivayetlerle belirtmiştir.⁵⁸ Her iki ihtimalde de ortada herhangi bir çelişki kalmayacaktır. İbnü'l-Enbârî de ezdâd kitabında bu kelimenin yakîn manasının dışında kullanımına örnek verirken bu ayeti örnek olarak göstermiştir.⁵⁹

Zan kelimesinin şek manasında kullanıldığına dair bir güzel örnek de şu ayettir:

﴿وَمِنْهُمْ أُمِّيُونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ﴾

"İçlerinden birtakım ümmiler vardır, onlar kitabı bilmezler ancak bir takım kulaktan dolma şeylere sahiptirler. Onlar sadece zanda bulunuyorlar" (Bakara 2/78)

Yukarıda zikredilen ayet hakkında Taberî (ö. 310/923): "Zannediyorlar şüphe duyuyorlar manasındadır. Çünkü onlar onun gerçeğini ve doğruluğunu bilmiyorlar. Burada zan şek manasındadır."⁶⁰ demiştir. Kır­tu­bî (ö. 671/1273) ise bu ayet hakkında zan kelimesini şek manasında yorumlamamış, burada zan kelimesine yalan manası vermiştir. Bu ayet hakkında: "Onlar zannediyorlar: Yalan söylüyorlar ve uyduruyorlar (demektir). Çünkü onların okuduklarının doğruluğu hakkında bir bilgileri yoktur. Onlar okumada ancak hahamlarını taklit ediyorlardı. Arap zan kelimesine şek, ilim ve yalan manasını verir. Eğer ilmin delilleri şekke göre daha kuvvetli ise bu ilim olur, eğer şek ve ilmin delilleri eşit olursa bu şek olur, eğer şekkin delilleri ilmin delillerinden daha kuvvetli olursa o zaman bu yalan olur"⁶¹ demektedir.

Kır­tu­bî'nin açıklamasında ise görüldüğü üzere kelimeye yalan manası verilmiştir. Kır­tu­bî bu kelimenin geldiği manaları merhaleler halinde sıralamış ve yalan manasını şek manasından sonraya koymuştur. Yani onların zanlarının şüphenin bir üst kademesi olduğunu söylemiştir. Çünkü onların ellerinde hiçbir delil olmadan ancak büyükleri olan hahamlarını takip edip onların dediğine inarak birtakım şeyler uyduruyorlar. Sonuçta içinde şekkin aşırılığını barındırmakla şek manasını da barındırmış olmaktadır.

Ebû Hıyyân el-Endelûsî (ö. 745/1344) yukarıdaki ayet hakkında Mücâhid'in (ö. 103/721) yalan söylüyorlar dediğini, başkalarının uyduruyorlar dediğini, başkalarının ise şüphe duyuyorlar dediği söyler. Şek ise iki iş arasında tereddütte kalmaktır. Mukâtil (ö. 150/767) de: Onlar yakın üzere

⁵⁷ Bu konu hakkında bkz. el-Ârâf 7/109. eş-Şuarâ 26/34.

⁵⁸ Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 3/166.

⁵⁹ İbnü'l-Enbârî, *el-Ezdâd*, 3.

⁶⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bagdâdî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (Beyrût: Müessesetü'r-risâle,2000)2/265.

⁶¹ Kır­tu­bî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 2/6.

değillerdir. Başlarında bulunalar yalan söylerler veya doğru söylerler, onlarda başlarında bulunan kimselere tabi olurlar, demektir.⁶²

Görüldüğü gibi müfessirler yukarıdaki ayet içinde geçen zan kavramı hakkında yakîn manası zikretmemiştir. Zaten burada yakîn manasında kullanılması imkansızdır. Allah'ın yakîn üzere olan kimseleri zemmetmesi olacak şey değildir. Hatta Ebu Hâyyan bu ayette zan kelimesinin muzari fiil kalıbında gelmesinin hikmetini “onlar tek bir zan üzere değiller, başlarındaki kimseler söylediklerini yeniledikçe onlar da başlarında bulunanların söyledikleri tasdik ederler”⁶³ diye açıklamıştır. Yani her gün ayrı bir şeyi, başka bir yalanı doğrulayarak zanna düşmektedirler. İbnü'l-Cevzi de bu ayette kullanılan zan kavramını şüphe manasına hamletmiştir.⁶⁴

Yukarıda geçen ayette bulunan zan kavramı hakkında yalan manasında kullanıldığını söyleyenler de bu cahillerin başlarında bulunan kimselerin her dediğini körü körüne, doğruluğunu yanlışlığı araştırmadan kabul etmeleri sebebiyledir. Çünkü şek; iki şey arasında tereddütte kalmaktır. Bunlar ise ellerinde hiçbir delil olmadan doğrudan kabul ettikleri için bazı müfessirler burada kullanılan zan kelimesinin manasını “yalan” olarak yorumlamışlardır.

2.2. Zann Kelimesinin Kur'an'da Sanı Manasında Kullanımı

“Zan” kelimesinin Kur'an'da bir başka kullanımı sanı anlamıdır. Bu kullanımla ilgili şu ayet güzel bir örnektir:

﴿وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَيْزِرُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَارُكُمْ وَلَا أَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ وَلَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ﴾

“Siz kulaklarınız gözleriniz ve derileriniz aleyhinize şahitlik eder diye sakınmaz idiniz, fakat siz Allah'ın yaptıklarınızdan birçoğunu bilmez sanırdınız. (el-Fussilet 41/22)

Yukarıdaki ayet hakkında Yahya b. Sellâm (ö. 200/815) ve İbnü'l-Cevzi (ö. 597/1201) burada kullanılan zan kelimesinin sanı anlamına geldiğini söylemiştir.⁶⁵

Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) yukarıdaki ayette geçen zan kelimesine sanı manası vermiştir. Fakat hemen bir sonraki ayette burada kullanılan zan kelimesinin bir açıklaması mahiyetinde olan zan kelimesini ise yakîn olarak tefsir etmiş ve “Bu sizin rabbiniz hakkınızda zannettiğiniz zannunuzdur” (el-Fussilet 41/23) ayetini “bu sizin rabbiniz hakkında kesin inandığınız yakîninizdir”⁶⁶ diye tefsir etmiştir.

Mukâtil b. Süleymân'ın yapmış olduğu bu tefsir aslında ince bir ayrıntıyı da gözler önüne sermektedir. Çünkü sanı kelimesi yakîn kelimesiyle daha önce de zikredildiği üzere ince birtakım farklarla ayrılmaktadır. Mukâtil b. Süleymân ise burada zan kelimesini ilkinde sanı ikinci yerde yakîn olarak tefsir etmiştir ki kâfirlerin bu konuda ki sanılarının ne kadar kuvvetli olduğu bilinsin.

Yukarıdaki ayet içinde bulunan zan kelimesini Taberî sanı olarak tefsir etmiş ve şöyle demiştir: “Siz bu dünyada Allah'a karşı masiyet demek olan olan günahları işlediğinizde, bu yaptığınız pis işlerin birçoğunu Allah bilmez sanırdınız. Bu sebeple kulaklarınızın, gözlerinizin ve derilerinizin aleyhinizde şahitlik yapacağından sakınmaz ve Allah'ın haram kıldığı işleri yapmayı bırakmazdınız”⁶⁷

⁶² Bu konu hakkında bkz. Ebû Hâyyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hâyyân el-Endelûsî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, thk.Şıdkî Muhammed Cemîl, (Beyrût: Dâru'l-fıkr,1999),445.

⁶³Ebû Hâyyân el-Endelûsî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 445.

⁶⁴ Bu konu hakkında bkz. Ebu'l-Ferec, *Nuzhetu'l-a'yuni'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir*, 425.

⁶⁵ Bu konu hakkında bkz. Yahya b. Sellâm, *et-Tesarîfu li-tefsiri'l-Kurâni min mâ iştebehet esmâihi ve tesarrafet meânîhi*, 263; Ebu'l-Ferec, *Nuzhetu'l-a'yuni'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir*, 425.

⁶⁶ Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Suleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte, (Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsî'l-arabî,2002),3/740.

⁶⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, 21/455.

Yukarıdaki ayette zan kelimesinin asıl kullanımı sanı manası olmakla beraber töhmet manasını vermekte yanlış olmaz. Nitekim her türlü eksik ve noksan sıfatlardan münezze olan Allah'a bilgisizlik gibi bir durumu yakıştırmışlardır. Bu aynı zamanda Allah'a karşı atılan bir iftira ve suçtur. Aynı şekilde töhmet şahsın suç sahibi değilken üzerine suç atılması, sanı da ise sonu batıl olan bir şeye inanma vardır. İkisinde bulunan ortak olumsuzluk sebebiyle birbirlerine benzerlikleri mevcuttur.

Zerkeşî'nin Kur'an'da zan kelimesinin kullanılışıyla ilgili tespitini göz önünde bulunduracak olursak, yukarıdaki ayette zan kelimesi müşedded "ان" ile kullanıldığı için yakîn manasına gelir. Fakat anlam bakımından Allah Teâlâ'nın yerdiği bir mana olduğu için ise şüphe içeren bir manada kullanıldığı söylenebilir. Yukarıda yapılan diğer açıklamalar da dikkate alınırsa burada yakîn manasında olmadığı açıktır.

Zan kelimesinin sanı manasında kullanımına bir diğer örnekte şu ayet-i kerîmedir:

﴿بَلَىٰ إِنَّ رَبَّهُ كَانَ بِهِ بَصِيرًا إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَخُورَ﴾

O Rabbine hiç dönmeyeceği sanırdı. Hayır! Rabbi onu gözetiyordu. (el-İnşikâk 84/14,15)

Yukarıda içinde zan kelimesi geçen ayet bir sonraki ayet ile birlikte verilmiştir. Bunun sebebi bir sonraki ayet ile birlikte zan kelimesinin manasının daha net bir şekilde anlaşılmasıdır. Nitekim Ebu Hilâl el-Askerî'nin "sanı" kelimesi hakkında "sanı ancak batıldır" dediği daha önce zikredilmiştir. Bu ayette Allah, kâfirlerin geri diriltip hesap vermeyeceklerini sandıklarını söyler ve hemen ardındaki ayette "بلى" ifadesini kullanarak onların bu sanılarının batıl bir şey olduğunu belirtir.

Abdullah b. Abbâs yukarıda kullanılan "zannetti" kelimesini "sandı" diye tefsir etmiştir.⁶⁸

Yukarıdaki ayet üzerinde de Zerkeşî'nin formülü uygulanacak olursa, hem muhaffef "ان" gelmesi hem de anlam bakımından burada kullanılan zan kelimesinin yakîn manasında kullanılmadığı açıktır.

Müfessirlerin çoğu yukarıdaki ayette geçen zan kelimesi hakkında açıklamada bulunmamıştır. Bunun sebebi ayet içerisinde geçen "يخور" kelimesine ilgilerinin kayması ve burada kullanılan zan kelimesinin manasının gayet açık olmasıdır.

2.3. Zann Kelimesinin Kur'an'da Töhmets Manasında Kullanımı

Zan kelimesinin Kur'an-ı Kerîm'de kullanılışının bir başka çeşidi de bu kelimenin töhmet manasında kullanılmasıdır. Zan kelimesini töhmet manasında kullanımına şu ayet örnek olarak verilebilir:

﴿إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونًا﴾

"O vakit onlar hem üstünüzden hem altınızdan size gelmişlerdi; O vakit gözler yürekler gırtlığa dayanmıştı ve Allah hakkında bir takım (kötü) zanlarda bulunuyordunuz" (el-Ahzâb 33/10)

Ayet-i kerimede bir savaş ortamı anlatılıyor. Bu savaş ortamında düşman Müslümanların üzerine bütün gücüyle saldırmış, onları çepeçevre kuşatmış. Müslümanların cephesi içinde hakiki imana sahip kimseler olduğu gibi, kalbiyle iman etmemiş fakat zahiren Müslüman olan münafıklar da vardı. Münafıklar oracıkta peygamber (sav) ve ashabının yok olup gideceğini, Allah'ın Müslümanlara yardım etmeyeceği ve orada Allah'ın elçisinin ve ona tabi olanların kökünün kesileceği gibi Allah hakkında O'nun için bir eksiklik ve sözünden dönme manasına varacak bir zan beslemişlerdi ki bu apaçık töhmettir. Müslümanlar ise Allah'ın yardımının ve zaferin kendileriyle beraber olacağını zannediyorlardı. Burada Müslümanların zannı yakîn; münafıkların zannı ise töhmet ifade etmektedir.

69

⁶⁸ Bu konu hakkında bkz. İbn Abbâs, *Tevvîru'l-mikbâs min tefsiri ibn Abbâs*,506; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*,31/100.

⁶⁹ Bu konu hakkında bkz. Begavî, *Me'âlimu't-tenzil*,3/620:

Yahyâ b. Sellâm da yukarıdaki ayet içerisinde geçen zan kelimesini tefsir ederek: “Yani münafıklar Muhammed (sav) öldürülecek ve onlarda helak olup gideceklerini zannettiler,”⁷⁰ demiştir.

Zemaşerî, yukarıdaki ayette hitabın Müslümanlara olduğu, kalplerinde iman tamamen sabitleşmiş olanlar kesin bir zafer kazanacaklarını bildikleri, ama kalplerinde iman olmasına ve münafık olmamalarına rağmen imanın bir öncekiler kadar sağlam yerleşmemiş olduğu kimseler ise Allah’ın kendilerini imtihan edeceklerini zannettiklerini söyler. Münafıklar ise zaten Allah’ın elçisinin ve müslümanların orada helak olacağını zannediyorlardı.⁷¹

Zemaşerî’nin açıklamasına bakıldığı zaman burada zan kelimesi üç farklı gruba hamlediliyor. Yukarıda bu üç gruptan ikisi hakkında değerlendirme yapılmıştı. Değerlendirmenin dışında kalan grup Müslümanlıklarında herhangi bir problem olmamasına ve münafıkta olmamalarına rağmen kalplerinde iman tam yerleşmediği için zafer konusunda endişeli olup Allah’ın kendilerini bu savaşta imtihana tabi tutup zafer vermeyeceğini zanneden kimselerdi. Allah’ın bu savaşla ilgili bir vadi vardı. Fakat o sırada düşmanın maddi üstünlüğü bir an da olsa gözlerini boyamıştı. Fakat Allah’ın vadinden döneceğini değil de kendilerini imtihana tabi tutacağını zannetmişlerdi. Burada zan, töhmet değil, kendi hakiki manasındadır. Çünkü Allah için olmayacak bir zanda bulunup O’nu töhmet altında tutmuyorlardı.

Yine “zan” kelimesinin töhmet manasında kullanımına bir başka örnekte şu ayettir:

﴿بَلْ ظَنَنْتُمْ أَنْ لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ وَالْمُؤْمِنُونَ إِلَىٰ آلِهِمْ أَبَدًا وَرُبَيْنَ ذَلِكَ فِي قُلُوبِكُمْ وَظَنَنْتُمْ ظَنًّا سَوِيًّا وَكُنْتُمْ قَوْمًا بُورًا﴾

“Bilakis siz, elçinin ve mü’minlerin artık ailelerine hiç dönemeyeceklerini zannettiniz ve bu kalplerinize (şeytan tarafından) sevimli gösterildi ve kötü bir zanda bulundunuz. Siz düşkün bir topluluk oldunuz.” (el-Fetih 48/12)

Burada konuyla alakalı olan kısım “وظننتم ظن السوء” kısmıdır. Yahyâ b. Sellâm zan kelimesinin Kur’an’da kullanımından bahsederken bu ayeti zan kelimesinin töhmet manasına geldiğine dair bir örnek olarak zikretmiştir.⁷² Bu zannın kötü olmasının sebebi münafıkların Allah’ın elçisinin ve mü’minlerin ailelerine dönemeyecekleri ve böylece Allah’ın vadinin boşa çıkacağıdır. Allah asla vaadinden dönmez. Bu sebeple kim Allah’ın hakkında O’nun vaadinden döneceği zannına kapılırsa bu Allah’a atılmış olan bir töhmet olur.

Bir diğer örnekte Hucurât Suresinde geçen şu ayettir:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْنَاهُ وَإِنَّ اللَّهَ لَذُو تَوَّابٍ رَّحِيمٌ﴾

“Ey iman edenler zannın çoğundan kaçın! Çünkü zannın bir kısmı gönahtır. Casusluk yapmayın ve birbirinizin gıyabından (çekiştirip) konuşmayın! Sizden biri ölmüş olduğu halde kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte iğrendiniz. Allah’a karşı sorumluluk bilinci içinde olun. Allah Tevâbtır, Rahîmdir.” (el-Hucurât 49/12)

Burada kullanılan zan kelimesinden kasıt hayır ehli hakkında yapılan kötü zandır.⁷³ Tefsir alimler burada kullanılan zan kelimesini töhmet olarak yorumlamışlardır. Sakınılması istenen ve yasaklanan, kendisini gerektiren herhangi bir sebep olmadan töhmette bulunmaktır. Mesela bunu gerektiren zâhirî bir durum ortaya koymadığı halde bir kimsenin fuhuş veya içki içmekle itham

⁷⁰ Yahya b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şilbi, (Beyrût: Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye,2004),2/704,705.

⁷¹ Bu konu hakkında bkz. Zemaşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmi’i’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fi vucûhi’t-te’vîl*, (Beyrût: Dâru’l-kutubi’l-arabi,1987),3/527.

⁷² Bu konu hakkında bkz. Yahya b. Sellâm, *et-Tesarîfu li-tefsiri’l-Kurâni min mâ iştebehet esmâihî ve tesarrafet meânihî*,262.

⁷³ Bu konu hakkında bkz. İbn Abbâs, *Tevîru’l-mikbâs min tefsiri ibn Abbâs*, 437; Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*,4/262.

edilmesi buna örnektir. Burada zan kelimesinin töhmet manasında olduğuna delil (arkasından gelen) 'وَلَا تَجَسَّسُوا' 'casusluk yapıp kusur araştırmayın' buyruğudur. Çünkü bir kimsenin aklına ilk başta bir töhmet düşer. Sonra o, bunu araştırıp didik didik etmek ve aklındaki bu töhmetin gerçekliğini olup olmadığını ortaya çıkarmak için görüp işitmek ister.⁷⁴

2.4. Zan Kelimesinin Kur'an'da Yakîn Manasında Kullanımı

Zan kelimesinin Kur'an'da kullanıldığı manalardan biriside yakîn manasıdır. Şimdiye kadar zikredilen kullanımlar her ne kadar birbirinden farklı olsalar da hepsi şek anlamıyla ilintilidir. Yakîn ise kendisinden şüphe duyulmayacak bir şeydir. Arap edebiyatında olduğu gibi Kur'an-ı Kerîm'de de bunun örnekleri vardır. Bu örneklerden biri şudur:

﴿الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾

"Onlar ki yakînen Rabbeilerine kavuşacaklarına ve O'na döneceklerine inanırlar" (el-Bakara 2/46)

Yukarıdaki ayet hakkında Beğavî: Kesin olarak inanıyorlar demektir. Zan ezdaddandır. Şek ve yakîn manalarına gelir. Aynı 'رجاء' kelimesinin emniyet ve korku manalarına geldiği gibi⁷⁵ demiştir. İbn Abbâs da burada geçen "يظنون" kelimesini "bilirler ve yakînî olarak inanırlar"⁷⁶ diye tefsir etmiştir.

Yukarıdaki ayette zan ifadesi cumhurun görüşüne göre yakîn manasındadır. Nitekim Allah Teâlâ'nın "فَطَنُّوا أَنَّهُمْ مُوَافِعُوهَا" "Günahkarlar ateşi görünce içine düşecek kimselerin kendileri olduklarını kesin olarak bileceklerdir" (el-Kehf 18/53) "Ben zaten hesabıma kavuşacağımı kesin olarak biliyordum" (el-Hakka 69/20) ayetlerinde de yakîn anlamında kullanılmıştır. Bu ayetlerde kullanılan zan kelimelerinin hepsi cumhur tarafından yakîn manasında yorumlanmıştır.⁷⁷

Beyzâvî: "Allah'ın katındakileri elde ederek Allah'a kavuşacaklarını umarlar veya diriltileceklerine ve Allah'ın kendilerine (bu dünyada yaptıklarının) karşılığını vereceklerine yakînî olarak inanırlar. Abdullah b. Mes'ud'un mushafında (يظنون ifadesi yerine) يعلمون 'bilirler' yazmaktadır,"⁷⁸ demektedir.

Görüldüğü üzere Beyzâvî yukarıdaki ayette geçen zan kelimesi için iki farklı mana vermiştir. İlk verdiği manada "Allah'ın katındakileri elde ederek" kısmı önemlidir. Yani Allah'ın katında bulunan mükafatları elde ederek O'na kavuşmayı ummakta herhangi bir beis yoktur. Fakat sadece Allah'a kavuşmayı umarlar şeklinde anlaşılması mümkün değildir. Nitekim bir kimse bu konuda bir zan değil yakîn bir inanç beslediği zaman mü'min olur. Allah'ın ahiret hakkında zan besleyen kimseleri övmesi imkansızdır. Allah'a hesap vermek için döndürülmek kesin, fakat bu hesapla beraber mükafat alanlardan olmak ise bir umuttur.

Râzî yukarıdaki ayetin tefsirinde ilk başta burada bulunan zan kelimesinin yakîn manasında kullanılabileceğini izah eder ve yakîn manasında kullanılmaz ise bunun kıyamet hakkında şüphe duyma manasına geleceği ve kıyametten şüphe duymanın küfür olacağını söyler. Hâlbuki Allah buradaki zannı övüyor. Küfrü övmek ise asla caiz değildir. Ardından bu ayette bulunan "Rablerine kavuşmayı" kısmını ölümden mecaz olarak alındığı zaman burada bulunan zan kelimesinin kendi asıl anlamında kullanımının caiz olduğunu belirtir. Çünkü Allah'a kavuşmak ölümün bir sonucudur. Sebep olan söylenmiş ama sebep kastedilmiştir. Nitekim ölen kimseye "Rabbine kavuştu" denilir. İşte o zaman ayetin manası da bir önceki ayet ile beraber anlaşılabilir şöyle olur: "Her zaman ölebileceğini zanneden

⁷⁴ Bu konu hakkında bkz. Kurtubî, *el-Camiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, 16/331.

⁷⁵ Beğavî, *Me'âlimu't-tenzil*, 1/112.

⁷⁶ İbn Abbâs, *Tenvîru'l-mikbâs min tefsiri ibn Abbâs*, 8.

⁷⁷ Kurtubî, *el-Camiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, 1/375; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/102.

⁷⁸ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vîl*, 1/78.

huşu sahipleri hariç namaz ağır bir yükür." Çünkü her an ölüm beklentisi içinde olan kimse huşudan asla ayrılmaz.⁷⁹

İbn Atıyye (ö. 541/1147): "Çoğunluk bunun yakîn manasında olduğunu söylemiştir. Mehdevî ve başkaları zan kelimesinin burada kendi manasında kullanılabileceğini ve bu kullanımda 'günahlarıyla' ifadesi takdîren kastedileceğini söylemişlerdir. O zaman mana 'Allah'a günahkâr olarak kavuşacaklarından endişe duyarlar (zannederler). Bu zorlama bir yorumdur. Zan Arapların kelimünde iki taraftan birine meylederek şüphe duymaktır. Bazen de kesin işler için yakîn manasında kullanılır."⁸⁰

Açıklamalardan da anlaşılacağı üzere burada kullanılan zan kelimesi yakîn manasında kullanılmıştır. Çünkü ahirete, kıyamet ve Allah'a döndürülmeye yakînî olarak inanmamak küfürdür. Allah'ın küfrü övmesi düşünülemez. Eğer bu kelime burada kendi manasında kullanılacak olursa araya bazı kelimeler takdir etmek veya mecaz olarak anlamak gerekmektedir. Fakat burada araya takdiri kelimeler koyularak kelime kendi asli manasına yorulsa bile bu, zan kelimesinin yakîn manasına gelmeyeceğine dair bir delil olmaz. Çünkü bu kelimenin yakîn manasında kullanılabileceğine dair Arap edebiyatından gerekli örnekler daha önce verilmiş ve Kur'an'da da bunun örnekleri verilecektir.

Konuyla ilgili verilebilecek güzel bir örnekte şu ayettir:

﴿وَرَأَى الْمُجْرِمُونَ النَّارَ فَظَنُّوا أَنَّهُمْ مُوَافِعُوهَا وَلَمْ يَجِدُوا عَنْهَا مَصْرِفًا﴾

"Günahkârlar ateşi görmüşler ve içine düşeceklerin kendileri olduğunu yakîn olarak bilmişlerdir. Ondan kaçacak bir yer de bulamamışlardır." (el-Kehf 18/53)

Beğavî, İbn Abbâs, Yahyâ b. Sellâm, Mukâtil b. Süleymân ve Kırubî burada kullanılan zan kelimesini yakîn ve ilim olarak tefsir etmişlerdir.⁸¹

Ayet hakkında yukarı adı geçen müfessirlerin hepsi ortak bir görüş beyan etmişlerdir. Zaten mana olarak da ayet okunduğu zaman buraya yakîn manası haricinde bir mana uygun düşmez. O gün günahkârlar hesapları görülecek ve ateş karşlarına gelecek. Zaten o aşamaya kadar birçok merhaleden geçen günahkârlar o merhale gelmeden bile âkibetlerinin ne olduğunu bilirler. Ateşi de karşlarında görünce, artık bunun kaçınılmaz bir durum olduğunu yakînî olarak bilecek ve kavrayacaklardır.

Yine burada kullanılan zan kelimesinin yakîn manasında olduğuna bir başka delil de kendisinden önce gelen ayettir. Bu ayette şöyle buyrulmaktadır: "O gün Allah der ki: 'bana iddia ettiğiniz ortaklarımızı çağırın.' Onları çağırırlar fakat bunlar kendilerine cevap vermemişlerdir. Biz onların aralarına bir uçurum koymuşuzdur." (el-Kehf 18/52)

Şu ayet de zan kelimesinin yakîn ifade edebildiğinin bir başka örneğidir:

﴿وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خَلَفُوا حَتَّىٰ إِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنفُسُهُمْ وَظَنُّوا أَن لَّا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾

"Savaştan geri bırakılan üç kişinin de (töbelerini kabul etti). Yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmişti. Vicdanları kendilerini sıkıyordu. Allah'tan yine Allah'a sığınmaktan başka sığınacak hiçbir yer olmadığını (yakîni olarak) bilmişlerdi. Allah da (eski hallerine) dönsünler diye töbelerini kabul etti. Allah Tevâbdır, Rahîmdir. (et-Tevbe 9/118)

⁷⁹ Bu konu hakkında bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*,3/491.

⁸⁰ Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Girnâî el-Endelûsî, *el-Muhârreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-âzîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed, (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye,2001),1/138.

⁸¹ Bu konu hakkında bkz. Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 3/200; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/192; İbn Abbâs, *Tevâiru'l-mikbâs min tefsîri ibn Abbâs*, 249; Kırubî, *el-Camiu li Ahkâmi'l-Kur'an*,11/3; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*,2/590.

Müfessirler yukarıdaki ayette geçen “ظنوا” ifadesini “تيقنوا” “yakîni olarak bildiler diye tefsir etmişlerdir.⁸² Allah’ın, onlar hakkındaki bu vasfı, övme ve yüceltme konumunda zikretmesi buna delildir. Bu ancak onlar Allah’tan başka sığınak olmadığına kesin inandıkları zaman olur.⁸³

Yukarıda müfessirlerin yaptığı açıklamalara bakılırsa ayetteki “ظنوا” ifadesi “bildiler ve kesin olarak inandılar” manasına geldiği gayet açıktır. Çünkü Allah ayet içerisinde onların tövbesini kabul ettiğini söylüyor. Eğer bir kimse Allah’tan başka sığınak olmadığına kesin olarak inanmaz da sadece zannedecek olursa bu, Allah’tan başka sığınakların da olduğunu düşünüyor olduğunu gösterir. Allah ise kendisinden başka sığınaklar olduğunu düşünen kimselerin tövbesini kabul etmez. Bu Kur’an’ın ve sünnetin tevhit öğretisine terstir. Allah ise bu ayette hem tövbelerini kabul ediyor hem de Râzî’nin belirttiği üzere onlardan övgü ve medh ile bahsediyor.

Buraya kadar verilen örnek ayetlerden ve bu ayetler hakkında müfessirlerin açıklamalarına bakıldığı zaman bahsi geçen kelimenin “yakîn” manasında kullanımının Arap edebiyatında olduğu gibi Kur’an’da da bulunduğu kolayca anlaşılabilir. Elbette bu, zan kelimenin diğer manalarda da kullanımı olduğunu iptal edecek bir şey değildir. Bu kelime kimi zaman “yakîn” kimi zaman “şek” manalarında kullanılmıştır.

SONUÇ

“Zan” kelimesinin asıl anlamı “delilleri birbirine eşit olmakla beraber bir tarafa ağır basan görüştür.” Kelime anlamı itibariyle şek manasını içermektedir. Arasında kalınan iki şeyden birinin delillerinin kuvvet derecesine göre bu zan kesinlik kazanır. Bu kelimenin yalan manasına geldiğini söyleyenler de olmuştur ki, onlar bu açıklamayı yaparken elde hiçbir karine ve delil barındırmayan durumları için yapmışlardır. Bu kelimenin bir de “sanı” ve “töhmət” anlamında kullanımı vardır.

“Zan” kelimesinin bir de yukarıda bahsedilen manasının zıddı bir manada kullanımı vardır. Bu mana “yakîn” manasıdır. Yakîn “kesin bilgi, şüphe götürmeyen bilgi” demektir. Kimileri bu kelimenin yakîn manasını açıklarken “arasında kalınan iki şeyden birinin delillerinin çok kuvvetli olması” diye açıklamıştır. Fakat “yakîn” iki şeyin arasında kalmayacak derecede kuvvete sahiptir. Sonuçta şek manasıyla zıt manadadır ve ezdaddan sayılmıştır. Bu kelimenin “yakîn” manasında kullanımı Arap dilinde meşhurdur.

Bir de “zan” kelimesinin “kasem” (yemin) anlamında kullanıldığı söylenmiştir. Ancak bunun delilleri azdır ve bu manada kullanıldığını birkaç kişi haricinde kimse söylememiştir. Fakat bu kelimenin “kasem” anlamında kullanılması -zayıf bir ihtimal de olsa- “yakîn” manasında kullanımına da delil teşkil eder.

“Zan” kelimesi Kur’an-ı Kerîm’de de kendi manasında, şek, sanı, töhmət ve yakîn manalarında kullanılmıştır. Kur’an-ı Kerîm’de bu kullanımların her biri hakkında birden fazla örnek buna delil teşkil etmektedir. Bu kelime Kur’an’da “yalan” manasında da kullanılmıştır ama “yalan” manası “şek” manasının yoğunlaşmış hali olarak izah edilmiştir.

Zan kelimesinin yakîn manasında kullanımı mecazi değil hakikidir. Bu sebeple yakîn ifade ettiği yerlerde herhangi bir incelik aranmaz. Aynı şekilde bu kelimenin töhmət, sanı ve şek anlamları da hakikidir. Çünkü bu manalar anlamları itibarı ile bünyelerinde zan barındırırlar. Töhmət; delilsiz bir

⁸² Begâvî, *Me’âlimu’t-tenzîl*,2/401; İbn Abbâs, *Tenvîru’l-mikbâs min tefsiri ibn Abbâs*, 168; Neseî, *Medâriku’t-tenzîl ve haqâ’iku’t-te’vîl*,1/715; Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, 3/101; Kırtubî, *el-Camiu li Ahkâmi’l-Kur’an*, 8/287; Mukâtil b. Suleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*,2/202; İbn Atıyye, *el-Muħarreru’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz*,3/94.

⁸³ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*,16/165.

şekilde bir kişi hakkında sui zan beslemektir. Sanı; zannedilen bir şeyin sonunun, zannedilenin aksi olması durumudur. Şek; iki ihtimal arasında kararsız kalma durumudur.

“Zan” kelimesinin hangi konumda hangi manaya delalet edeceğine dair birtakım ipuçları vardır. Bu kelime eğer iki mef’ulu nasb ederse şek manasına, fakat tek mef’ulu nasb ederse töhmet manasına gelir. Bu kelime duyu organları ile hissedilecek şey hakkında “yakîn” manasında kullanılmaz. Eğer kendisinden sonra müşedded “ان” kullanılırsa yakîne; muhaffef “ن” kullanılırsa şek manasına delalet eder. Eğer Allah’ın övdüğü bir zan ise “yakîn” manasına; Allah’ın yerdiği bir zan ise “şek” manasına delalet eder.

Yukarıda söylenen maddelerden son ikisi birlikte değerlendirilmelidir, tek başlarına değerlendirildikleri zaman yanılma payı vardır. Mesela ﴿وَرَأَ الْمُجْرِمُونَ النَّارَ فَظَنُّوا أَنَّهُمْ مُوَاقِعُهَا وَلَمْ يَجِدُوا عَنْهَا﴾ *“Mücrimler ateşi gördüklerinde oraya gireceklerin kendileri olduğunu kesin olarak bildiler”* manasında herhangi bir övgü yoktur fakat müşedded bir “ان” ile kullanılmıştır. Fakat ﴿وَلَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ﴾ *“Fakat siz Allah yaptıklarınızdan çoğunu bilmez sanırdınız”* buyruğunda ise müşedded “ان” vardır fakat aynı zamanda Allah’ın yerdiği bir zandır. İşte bu sebeple son iki madde birbiriyle iç içe değerlendirilmelidir.

Netice olarak zan kelimesi gibi ayrıntılara sahip birçok kelime vardır. Arap dilini iyi bilmek ve anlamak hatta konuşmak için bu tür çalışmalara ihtiyaç vardır. Özellikle Kur’an’da kullanılmış olan kelimeler hakkında bu şekilde ayrıntılı yapılacak araştırmalar, Kur’an’ın daha iyi kavranmasına ve evrensel mesajının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Özellikle zıt manalarda kullanılan kelimeler üzerine yapılacak araştırmalar “daha iyi anlaşılmasını” değil “doğru anlaşılmasını” sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Âlûsî, Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Maḥmûd b. Abdillâh b. Maḥmûd el-Hüseynî. *Rûḥu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-meşânî*. thk. Ali Abdalbârî Atıyye. 16 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kutubu'l ilmiyye, 1. Baskı, 1415/1995.

Askerî, Ebû Hilâl el-Ḥâsen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Furûku'l-luğaviyye*. thk. Muḥammed İbrâhîm Selîm. Kâhire: Dâru'l-İlmi ve's-sekâfeti li'n-neşri ve't-tevzî'.

-----*Mu'cemu'l-furûku'l-luğavî*. thk. Beytullâh Beyât. Kum: Muessesetu'n-neşru'l-İslam, 1. Baskı,1412/1991.

Begâvî, Ebû Muḥammed Muhyissunne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muḥammed el-Ferrâ'. arabî, 1. Baskı, 1420/2000.

Belhî, Ebu'l-Ḥâsen Mukâtil b. Suleymân b. Beşîr el-Ezdî. *et-Tefsîru'l-kebîr*. thk. Abdullah Maḥmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsî'l-arabî, 1.Baskı, 1423/2002.

Beyzâvî, Nâsıruddîn Ebû Saîd (Ebû Muḥammed) Abdullâh b. Ömer b. Muḥammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muḥammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsî'l-arabî, 1. Baskı, 1418/ 1997.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk.Muḥammed Zuheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrût: Dâru ṭavku'n-necât, 1. Baskı, 1422/2001.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcu'l-Luğâ ve Sihâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulgâfûr Attâr. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, 4.Baskı, 1407/1987.

Curcânî, Ebû'l-Ḥâsen Ali b. Muḥammed b. Ali eş-Şerîf el- el-Hanefî. *Kitâbu't-ta'rifât*. Beyrût: Dâru'l- mektebetu'l-ilmiyye,1.Baskı, 1403/1983.

Dânî, Osman b. Saîd b. Osman b. Ömer Ebu Amr ed-Dânî. *el-Farku beyne'z-Zâdi ve'Zâi fî Kitâbi'llahi Azze ve Celle ve fi'l-Meşhûri'l-Kelâm*. thk. Hâtim Sâlih ez-Zâmin. Dimeşk: Dâru'l-Beşâir, 1.Baskı, 1428/2007.

Ebul'-Feth, Ḥâsen b. Abdillâh b. Aḥmed b. Abdulcebbâr. *Dîvân İbn Ebi Ḥuşayne*. thk. Muḥammed Es'ad Tales. Beyrût: Dâru's-şâdir, 3. Baskı, 1419/1999.

Enbârî, Ebû Bekr Muḥammed b. el-Kâşım b. Muḥammed. *el-Ezîdâd*. thk. Muḥammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. Beyrût:Mektebet-l'asliyye,1407/1987.

-----*el-Muzekker ve'l-mu'ennes*. thk. Muḥammed Abdu'l-Hâlîl Azîme. 2 Cilt. Cumhûriyyetu mısru'l-arabiyye:1401/1981.

Endelusî, Ebû Ḥayyân Muḥammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Ḥayyân. *el-Baḥru'l-muḥîṭ*. thk.Sıdkî Muḥammed Cemîl. Beyrût: Dâru'l-fikr,1420/1999.

Ferahîdî, Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr. *Kitâbu'l-Ayn*. thk. Mehdi Mahzûmî, İbrâhîm Sâmerî. Beyrut: Dâru Mektebeti Hilâl.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecduddîn Muḥammed b. Ya'kûb b. Muḥammed. *Kâmûsu'l-Muḥîf*, thk.Mektebetu tahkîki't-turâş fî muesseseti'r-risâle. Beyrût: Muesseseti'r-risâle, 8. Baskı 1426/2005.

Hafâcî, Şihâbuddîn Aḥmed b. Muḥammed b. Ömer. *Şerḥu Durreti'l-ğavvâş fî evhâmi'l-ḥavvâş*. thk.Abdulhafîz Fergâlî Alî Kârî. Beyrût:Dâru'l-Ceyl, 1. Baskı, 1417/1996.

Haṭṭâbî, Ebû Suleymân Ḥamd (Aḥmed) b. Muḥammed b. İbrâhîm b. Haṭṭâb el-Bustî. *Ġarîbu'l-Ḥadîş*, thk.Abdilkerim İbrahim el-Garbâvî. 3 Cilt. Dimeşq: Dâru'l-Fikr,1402/1982.

Herevî, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn. *Ġarîbu'l-hadîş*, thk. Muḥammed Abdu'l-Muîd Ḥân. 4 Cilt. Ḥaydarâbâd: Maṭbaatu dâiratu'l-meârifu'l-osmâniyye, 1.Baskı, 1384/1964.

İbn Abbâs, Ebu'l-Abbâs Abdullâh b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî. *Tenvîru'l-mikbâs min tefsiri ibn Abbâs*. Beyrût: Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye.

İbn Aṭıyye, Ebû Muhammed Abdulkhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelusî. *el-Muḥarreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdusselâm Abduşşâfî Muhammed.6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-İlmîyye,1.Baskı,1422/2001.

İbn Keşîr, Ebu'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Keşîr b. Dav' b. Keşîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Muḥammed Ḥuseyn Şemsuddîn. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye,1.Baskı,1419/1999.

İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mursî. *el-Muḥaşşaş*. thk.Ḥalîl İbrâhîm Cifâl.5 Cilt. Beyrût: Dâru'ihyâi't-turâşî'l-arabî,1.Baskı,1417/1996.

İbnu'l Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muḥammed el-Bağdâdî. *Nuzhetu'l-a'yuni' n-nevâzir fî 'ilmi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir*. thk.Muḥammed Abdulkarîm Kâzım er-Razî. Beyrût: Muessesetu'r-risâle,1.Baskı,1404/1984.

İbnu'l-Munzîr, Muhammed b. Mukerrem b. Ali Ebu'l- Fazl Cemalu'd-Din el-Enşarî. *Lisânu'l-Arab*. 15Cilt. Beyrut: Daru Sâdır, 3. Baskı,1414/1993.

İşfahânî, Ebu Kâşım el-Ḥuseyn b. Muhammed er-Râğib. *el-Mufredâtu fî Ġarîbi'l-Kur'an*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî. Beyrût:Dâru'l-Kalem, 1. Baskı,1412/1991.

Kâtip, Ebu'l-Ḥasen İshâk b. İbrâhîm b. Suleyman b. Vehb. *el-Burḥân fî vucûhi'l-beyân*. thk.Ḥafnî Muhammed Şeref. Kâhire:Mektebetu's-şebâb, 1389/1969.

Kazvîni, Aḥmed b. Fâris b. Zekerıyyâ er-Râzî. *Mucemu'l-Mekâyisi'l-Lugâ*. thk. Abdusselam Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr,1399/1979.

Kefevî, Ebu'l-Bekâi Eyyûb b. Mûsâ el-Ḥuseynî. *el-Kulluyyât Mu'cemu'l-mustaleḥât ve'l-Furûku'l-lugâviyye*. thk. Adnân Dervîş, Muḥammed el-Mısrî. Beyrût: Muessesetu'r-risâle,2.Baskı,1419/1998.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Burdûnî, İbrahim Atfeys. 20 Cilt Kâhire: Dâru'l-kutubi'l-misriyye, 2.Baskı, 1384/1964.

Münşi, Muhammed b. Bedreddin. *Risâlet'l-ezdâd*. thk. Muhammed Hüseyin Âl-i Yâsîn. Bağdat, 1.Baskı, 1405/1985.

Nehrevânî, Ebu'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyyâ b. Yahyâ el-Cerîrî. *el-Celisu's-sâlihu'l-kâfi ve'l-enîsu'n-nâşihu's-sâfi*. thk. Abdulkerim Sami el-Cindi. Beyrût: Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, 1.Baskı, 1426/2005.

Nesefî, Ebu'l-Berekât Hâfızuddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medâriku't-tenzîl ve hâkâ'iku't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bedîvî. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kelîmu't-tayyib, 1.Baskı, 1419/1998.

Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût:Dâru ihyâi't-turâs, 3.Baskı, 1420/1999.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*. thk. Ebu Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsî'l-arabî, 1.Baskı, 1422/2002.

Sıkillî, Ebu'l-Kâşım Alî b. Ca'fer b. Alî b. Muhammed es-Sa'dî el-Ağlebî et-Temîmî. *Kitâbu'l-Ef'âl*. 3 Cilt. Beyrût: Â'limu'l-Kutup, 1.Baskı, 1403/1983.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî el-Bagdâdî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrût: Muessesetu'r-risâle, 1.Baskı, 1420/2000.

Taglebî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Alî b. Yahyâ ed-Dımaşkî. *Dîvân ibnu'l-Hayyât*. thk. Hâlîl Merdem Bek. Dimesşk:el-Mecme'u ilmîyî'l-arabî, 1377/1958.

Teymî, Yahyâ b. Sellâm b. Ebi sa'lebe. *et-Tesarîfu li-tefsiri'l-Kurâni min mâ iştebehet esmâihi ve tesarrafet meânîhi*. thk. Hind Şilbi. Tunus: Şirketu't-Tûnusîyye lî't-Tevzî', 1399/1979.

----- *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. thk. Hind Şilbi. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, 1.Baskı, 1425/2004.

Yahsubî, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz. *Meşâriku'l-envâr 'alâ şihâhi'l-âşâr*. 2 Cilt. el-Mektebetu'l-atîka.

Zebîdî, Ebu'l-Feyz el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Huseynî. *Tâcu'l-arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. 2Cilt. Beyrût: Dâru'l-hidâye.

Zemaşerî, Ebu'l-Kâşım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Esâsu'l-belâga*. thk. Muhammed Bâsil, 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, 1.Baskı, 1419/1998.

----- *el-Keşşâf 'an hâkâ'iki gavâmîzi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kutubu'l-arabî, 3.Baskı, 1407/1987.